

УДК 343.225

КАЛИТА В. Г.

НЕОСУДНІСТЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, КРИТЕРІЙ ТА ПРИНЦИПИ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті досліджено законодавче закріплення неосудності в Україні. Визначено дефініцію даного терміну, критерії його характеристики та основні принципи застосування. Зазначено, що для того щоб особа несла відповідальність за кримінальним законодавством України вона повинна бути осудною.

Ключові слова: осудність, неосудність, суб'єкт, кримінальна відповідальність.

В статье исследовано законодательное закрепление невменяемости в Украине. Определены дефиниция данного термина, критерии его характеристики и основные принципы применения. Отмечено, что для того чтобы лицо несло ответственность по уголовному законодательству Украины, оно должно быть вменяемым.

Ключевые слова: вменяемость, невменяемость, субъект, уголовная ответственность.

The article examined the legislative consolidation of insanity in Ukraine. Definition of this period, criteria of its characteristics and basic principles of application are defined. It was noted that in order for a person to be responsible under the criminal law of Ukraine, she must be imputed.

Key words: sanity, insanity, subject, criminal liability.

Кримінальне правопорушення є суспільно небезпечним винним діянням вчиненим суб'єктом кримінального правопорушення. Проте чи завжди даний суб'єкт підлягає відповідальності. Є ситуації коли кримінальне правопорушення вчинено людиною, але яка є неосудною і не може нести відповідальність за вчинене. Для того щоб всі винні особи, які вчинили кримінальне правопорушення могли понести відповідне покарання необхідно виділити критерії неосудності і принципи призначення покарання в тих ситуаціях, коли особа є неосудною за відповідним законодавством України.

Проблематиці неосудності, її критеріїв та принципів застосування присвячено роботи О.С. Артеменко, Ю.П. Аленіна, В.М. Верещака, В.Г. Павлов, В.М. Тертишника, С.Л. Шаренко та інших.

Метою роботи є вивчення критеріїв неосудності, її поняття та принципів застосування.

Виклад основного матеріалу. Згідно ч. 2 ст. 19 КК України «Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру» [1].

Таким чином, для того щоб особа несла відповідальність за кримінальним законодавством України вона повинна бути осудною.

До основних ознак неосудності можна віднести наступні: відсутність можливості керувати своїми діями, відсутність усвідомлення фактичного характеру своїх дій, нерозуміння суспільної небезпечності своїх дій.

Важливо було б зазначити, що Кримінальний кодекс України не містить поняття неосудності. Він лише вказує на нього. Тому в юридичній літературі існує безліч думок на рахунок цього.

В.Г. Павлов вважає, що «неосудність являє собою різні види психічно хворобливих станів особи, які під час вчинення суспільно небезпечного діяння заподіюють чи можуть заподіяти шкоду суспільним відносинам, охоронюваних кримінальним законом, і не може усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) чи керувати ними, що виключає винність відповідної особи та визнання його суб'єктом кримінального правопорушення, а також притягнення його до відповідальності та призначення відповідного покарання» [2]. Проте з цим визначенням неосудності не можна погодитися, адже В.Г. Павлов до неосудності відносить тільки різні психічні розлади, проте, як відомо неосудність не зводиться лише до різних видів хворобливих станів. В.Г. Павлов також стверджує на тому, що неосудність виключає вину та кримінальну відповідальність. Проте неосудність не може виключати вину особи, проте є підставою для того щоб особу не притягувати до кримінальної відповідальності. Тому категорії «неосудність» та «вина» не мають прямого зв'язку.

Особа діючи в стані неосудності не може усвідомлювати три юридично значимих ознаки: соціальну значимість вчинених нею дій, тобто суспільну небезпечність, фактичну сторону своїх дій, а також причинний зв'язок між суспільно небезпечними діями та їх суспільно небезпечним результатом.

В юридичній літературі виділяють два критерії неосудності це медичний (біологічний) та юридичний. Психологічний (юридичний) і медичний критерії, незважаючи на твердження про їх нерозривний єдності, постають досить самостійними. Це впливає з твердження про необхідність їх поєднання (одночасної наявності) для вирішення питання про неосудність. Протиріччя, що склалися в тому, що нездатність віддавати собі звіт в своїх діях або керувати ними одночасно іменується і психологічним, і юридичним критерієм, тобто позначається поняттями, що відображають різні рівні буття, на перший погляд ніби вирішується двома способами.

По-перше – твердженням про його необхідність для взаємного розуміння юристів і психіатрів-експертів (звідси подвійне найменування).

По-друге – ототожненням неосудності з нездатністю віддавати собі звіт в своїх діях або керувати ними в зв'язку з хворобою, в зв'язку з чим, за принципом аналогії, юридична кваліфікація першого поняття переноситься на друге. При цьому кожна з взаємодіючих сторін (юридична та медична) отримує свій критерій. З огляду на подвійне найменування психологічного (юридичної) критерію, зрозуміла спроба провести через нього кордон, що розділяє компетенції психіатра-експерта і юриста, виділивши в ньому медичний і правовий аспекти. Справедливо підданий критиці, такий підхід, як, втім, і інші, освітлені на сьогоднішній день в літературі, не вирішує головного питання: хто все ж повинен визначати цей критерій і як він співвідноситься з неосудністю.

Медичний критерій формули неосудності визначений у ч. 2 ст. 19 КК України. Законодавець указав на чотири групи психічних розладів, а саме: хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство або інший хворобливий стан психіки. Однак слід зауважити, що цей поділ, що є практично ідентичним з положеннями ст. 12 КК УРСР 1960 р., є умовним і на сьогодні в повній мірі не відображає сучасний стан визначення і класифікації психічних розладів. Так, наприклад, в юридичній літературі при аналізі медичного критерію зазначається, що його характеризують такі психічні захворювання, як шизофренія, епілепсія, параноя, прогресивний параліч, маніакально-депресивний психоз, патологічний афект, алкогольний психоз, біла гарячка, олігофренія, психастенія, абстиненція при наркоманії [3].

Під психологічним критерієм неосудності в теорії судової психіатрії та кримінального права в даний час розуміється відсутність у суб'єкта протиправного суспільно небезпечного діяння здатності усвідомлювати свої дії або керувати ними. Аналіз формування поглядів на психологічний критерій і його зміст виявляє цілий ряд істотних протиріч в позиціях різних дослідників з цього питання.

Якщо звернутися до формулювання психологічного критерію осудності, то фактично в неї включені категорії, складові його обсяг і зміст. У ній є два основних елементи: особа і діяння, що становлять обсяг поняття і вказівку на певне ставлення між ними, що становить зміст поняття. Це відношення включає в себе здатність відчувати себе, сприймати своїми (що належать собі) здійснюються дії, віддавати собі в них звіт і здатність керувати ними.

Ніякого іншого змісту в психологічному критерії немає. У загальних рисах (в плані необхідності інтелектуального і вольового ознак) з таким формулюванням згодні практично всі автори, які досліджували проблему неосудності. Тому в дійсності під пошуком змістовних характеристик психологічного критерію, за даними літератури, відбувається пошук для нього узагальнюючого поняття, яке відобразило б в собі всі його компоненти.

В. Б. Первомайський, зовнішній прояв «усвідомлення» своїх дій психічно хворими не може сприйматися як збережена здатність керувати своїми діями 18. Не випадково за весь наступний період розвитку психіатрії так і не змогла надати доказів існування психічних розладів, при яких зберігається здатність особи усвідомлювати свої дії, але втрачається здатність ними керувати. Заперечення цього тезису можливо лише шляхом доведення самостійності існування вольової сфери незалежно від свідомості. Але таких доказів, за висновками В. Б. Первомайського, немає ані в психіатрії, ані в інших науках, які стосуються проблем психіки та свідомості [4].

Юридичний критерій включає в себе інтелектуальний і вольовий ознаки. Інтелектуальний ознака вказує на розлад свідомості, що виразилося в нездатності особи усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку дії (бездіяльності), вольовий ознака – на розлад волі, що виразилося в нездатності особи керувати своїми діями.

Медичний критерій орієнтує на різні форми психічних розладів діяльності. Він містить чотири ознаки:

1) хронічні психічні розлади – хронічна душевна хвороба, т. Е. Тривало протікає розлад психіки (шизофренія, епілепсія, прогресивний параліч, параноя і т. Д.);

2) тимчасовий психічний розлад – психічне захворювання, що триває нетривалий час і закінчується одужанням (патологічне сп'яніння – біла гарячка, реактивні симптоматичні стану, т. е. розлади психіки, викликані важкими душевними потрясіннями і переживаннями);

3) слабоумство – різного роду зниження або повний занепад психічної діяльності, пов'язані з ураженням інтелектуальних здібностей людини (три ступеня недоумства: легка – дебільність, середня – імбецильність, важка – ідіотія). Таким чином, до слабоумства відносяться стану розумового недорозвинення або занепаду психічної діяльності, пов'язані з пошкодженням мозку генетичними, травматичними, інтоксикаційними і іншими факторами, що супроводжуються ураженням інтелекту, в першу чергу рівня суджень і критики, необоротними змінами особистості, вираженим зниженням або неможливістю соціального пристосування.

4) інший хворобливий стан психіки – хворобливі явища, які не є психічним розладом, а також супроводжуються порушеннями психіки (при травмах головного мозку, пухлинах мозку та інших захворюваннях).

Базовим моментом в рішенні про визнання особи несамовитим має служити розуміння тієї обставини, що наявність (або відсутність) у суб'єкта психічного розладу (наприклад шизофренії, олігофренії, розлади особистості та ін.) Не може детермінувати судові рішення про його неосудність. Головне полягає в тому, щоб встановити вплив цього психічного розладу на усвідомлено-вольову регуляцію поведінки в кримінально значущій ситуації, усвідомлення суб'єктом фактичного змісту і соціальної значимості (заборонності) обраного варіанту поведінки і керівництва ним.

У юридичній літературі визнається, що юридичний критерій відіграє значну роль: 1) встановлення межі дії медичних критеріїв і таким чином проводить межу між неосудністю та осудністю; 2) встановлює справжній зміст неосудності, бо він дозволяє визначити, чи усвідомлювала особа в момент вчинення суспільно небезпечного діяння і чи могла вона в цей момент керувати ними.

Слід також зазначити, що особа визнається неосудною тільки при встановленні одного з ознак юридичного критерію на підставі однієї з ознак медичного.

Принципами застосування неосудності є основоположні засади та ідеї, на яких ґрунтується процедура встановлення особи неосудною. На нашу думку до таких принципів можна віднести: принцип законності, гуманізму призначення покарання, принцип рівності громадян перед законом, принцип справедливості, принцип винної відповідальності особи за вчинене. Далі розкриємо деякі з них. Принцип законності в даному випадку передбачає, що процедура визнання особи неосудною встановлюється законом України.

Принцип гуманного призначення покарання означає, що суд під час призначення покарання повинен урахувати такі моменти ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; особу винного, в тому числі: чи вперше вчинила кримінальне правопорушення особа; кримінальне правопорушення є необережним чи умисним; чи вчинила кримінальне правопорушення особа у співучасті з іншими особами, а в даному випадку осудність або неосудність особи.

Принцип винної відповідальності особи за вчинене означає, що особа несе відповідальність тільки при наявності вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Неосудність виключає вину особи.

Процедура встановлення неосудності визначається у Кримінальному процесуальному кодексі України. Так, психічний стан особи, котра перебуває під слідством, визначається судово-психіатричною експертизою, яка призначається слідчим після встановлення факту вчинення суспільно небезпечного діяння відповідною особою. Згідно зі ст. 509 КПК України якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними.

Все частіше експерти виносять висновок про необхідність направлення хворого психічним розладом обвинуваченого на лікування до виходу з хворобливого стану з наступним призначенням експертизи.

Наразі існує тенденція збільшення тяжких кримінальних прав та збільшення кількості осіб, які вчиняють дані кримінального правопорушення, тому потрібно зосередити особливу увагу на наявності фактів необґрунтованого призначення судово-психіатричної експертизи, так і не призначення її за наявності на те підстав.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене слід зазначити, що в науці кримінального права немає єдиної точки зору на визначення поняття неосудності. Аналізуючи положення ч. 2. ст. 19 КК України та визначення деяких науковців можливо визначити неосудність як характерну ознаку особи, яка вчинила заборонена кримінальним законодавством суспільно небезпечне діяння, та являє собою нездатність цієї особи усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) або керувати ними в зв'язку з тим, що має хронічні психічні розлади, тимчасові психічні розлади, недоумства або інші хворобливі стани психіки. Стан неосудності, утворюючи сукупність медичного і юридичного критеріїв, допускає або відсутність здатності особи усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (інтелектуальний момент), або керувати ними (вольовий момент) під час здійснення кримінального правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25-26, ст. 131.
2. Павлов В.Г. Суб'єкт преступления. *Общество и право*. 2015. № 3. С. 12.
3. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Боисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. Я. Тація. Харків : Юрінком Інтер Право, 2015. С. 135.
4. Первомайский В. Б. Невменяемость. Київ. Комп'ютерно-издательский центр (КВИЦ), 2000. 320 с. URL: <http://www.psychiatry.ua/books/insanity> (дата звернення 17.11.2020).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №№ 9-10, 11-12, 13. Ст. 88.